

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, Η ΡΩΜΗ ΚΑΙ Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΡΟΛΛΙΟΥ

Ἀποτελεῖ καθῆκον μου νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ τῆ θέσῃ αὐτὴν τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὴν Ὀλομέλειαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ νὰ μὲ ἐκλέξει τακτικὸ μέλος τῆς, καὶ ἰδίως πρὸς τὴν Τάξῃ Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν ποὺ πρότεινε ὁμοφώνως τὴν ἐκλογή μου. Πολλὴ εἶναι ἡ εὐθύνη τὴν ὁποῖαν αἰσθάνομαι γιὰ τὸ νέο λειτούργημα ποὺ ἀναλαμβάνω ὡς μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας μας. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμότατα τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας, διαπρεπῆ Καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων Κύριο Μανουῖσο Μανούσακα, γιὰ τὶς εὐμενεῖς κρίσεις του, καὶ ἀκόμη ὀφείλω εὐχαριστίες γιὰ τὰ φιλόφρονα λόγια του στὸν Καθηγητὴν τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας καὶ ἀγαπητὸ Συνάδελφο Κύριο Νικόλαο Κονομῆ, ποὺ εἶχα πρὸ ὀλίγου τὴ μεγάλη χαρὰ νὰ μὲ ὑποδεχτεῖ στὴν αἴθουσα αὐτὴν τοῦ Προμηθέως.

Θὰ ἤθελα ἀκόμη, στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου, νὰ μνημονεύσω μὲ συγκίνηση καὶ δύο ἀειμνήστους ἀπόντας: «δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρόπον δὲ ἅμα τὴν τιμὴν ταύτην τῆς μνήμης δίδοσθαι»¹, ἂν ἐπιτρέπεται νὰ παραφράσω ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν «Ἐπιτάφιο» τοῦ Θουκυδίδη. Ἐννοῶ τὸν παλαιὸν κάτοχον τῆς Ἐδρας τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στὴν Ἀκαδημία, τὸν Καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Ἐρρίκο Σκάσσην, καθὼς ἐπίσης τὸν Καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Κωνσταντῖνον Τρυπάνην, ὁ ὁποῖος τὸ 1986 ἀναδεχόμενος τὴν προεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας ἐτόνισε στὸν προεδρικὸ λόγο του τὴν ἀνάγκη νὰ θεραπεύεται στὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν καὶ ὁ κλάδος τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας ἰδιαιτέρως ὑπογραμμίζοντας τὴ σημασία του.

Τέλος θὰ ἦταν παράλειψή μου, τὴν ὥρα αὐτὴν τῶν ἐκ βαθέων ἐξομολογήσεών μου, νὰ μὴ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στὴ σύντροφο τῆς ζωῆς μου Ἰουλία, ποὺ μὲ αὐτοθυσίαν παραμέρισε δικὰ τῆς εἰδικὰ ἐνδιαφέροντα, γιὰ νὰ συμπαρασταθεῖ στὴν ἐξέλιξη τῆς δικῆς μου σταδιοδρομίας.

Α'

Προκειμένου γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος οἱ περιοχὲς τῆς γνώσης, ποὺ συνυπολογίζονται στὴν παιδεία καὶ γενικὰ στὴν πνευματικὴ παραγωγή ἑνὸς λαοῦ,

1. Βλ. Θουκ. 2,36.

είναι, όπως γνωρίζουμε, κυρίως ή λογοτεχνία, ή ιστορία, ή ρητορική, ή φιλοσοφία. Το σύνολο των γραπτών μνημείων από όλα αυτά μαζί αποτελεί ό,τι ονομάζεται γραμματεία του λαού που τα παρήγαγε. Άρκετους αιώνες νωρίτερα, πριν από τη γέννηση του Χριστού, φανερώθηκε στην ακρόμη απολιτιστη και βάρβαρη ευρωπαϊκή ήπειρο, έχοντας για κέντρο της την Αθήνα, ή γραμματεία ή αρχαία ελληνική. Θα την ονομάσουν έπειτα οι λαοί της Ευρώπης γενεσιουργό «έλληνικό θαύμα» και αυτή θα γίνει για τον κόσμο πηγή μάθησης και έμπνευσης. Μερικούς αιώνες αργότερα θα σημειωθεί ή άκμή ενός δεύτερου πολιτισμικού κέντρου στην Ευρώπη. Αυτό θα είναι ή Ρώμη, το δεύτερο αρχαιότατο μετά την Αθήνα κέντρο πολιτισμού στη Μεσόγειο, που ή σημασία του για τη μετέπειτα εξέλιξη του ανθρώπου θα είναι άνυπολόγιστη, και που ή μελέτη του είναι σημαντικό έφοδιο για την κατανόηση και του σημερινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Γνωρίζουμε βέβαια ότι κυκλοφορεί σε μερικούς μιá άφελής όσο και άβασάνιστη άποψη, ότι ή λατινική γραμματεία αποτέλεσε δουλική μίμηση της ελληνικής, ώσαν οι Ρωμαίοι να ήταν πολιτισμικοί πειρατές που λεηλάτησαν τους μεσογειακούς γείτονές τους χωρίς οι ίδιοι να έχουν τίποτε να προσθέσουν σε όσα πήραν. Τουτό αποδεικνύεται πλάνη. Η αλήθεια είναι ότι βαθύς θαυμασμός κατέλαβε την αρχαία Ρώμη για τα πνευματικά επιτεύγματα των γειτόνων της Έλλήνων, τα όποια έγιναν γι' αυτήν, άφ' ότου τα γνώρισε, ένα ύψηλό και επίζηλο και ως ένα σημείο καταπιεστικό πρότυπο. Οι ίδιοι οι Ρωμαίοι το όμολογούσαν: «ingeniorum Graeciae flatu impellimur» (παρακινούμεθα από την πνοή της εύφυας της Ελλάδας). Οι Ρωμαίοι παρέλαβαν από τους Έλληνες κανόνες και πρότυπα, έδωσαν όμως σ' αυτά ένα ανανεωμένο περιεχόμενο. Αυτό όδηγησε στη δημιουργία νέας σημαντικής αρχαίας γραμματείας, της λατινικής, άξιας καθ' όλα να μελετάται στις διάφορες εκφάνσεις της. Στην όμιλία μου θα περιοριστώ σε μία μόνο περιοχή της λατινικής γραμματείας από τις περιοχές της γραμματείας τις όποίες πρό όλίγου έμνημονεύσαμε. Θα άσχοληθώ δηλαδή από τη γραμματεία των Ρωμαίων (σύντομα όσο θα μου το έπιτρέψει ή ώρα που διαθέτω) με την περιοχή της φιλοσοφίας. Καί, με βάση μερικά λατινικά δείγματα χάριν, θα προσπαθήσω να διαπιστώσω πώς και μιá ποιá ώφέλεια ή Ρώμη άπορρόφησε τη φιλοσοφία των Έλλήνων, ή Ρώμη που αργότερα θα αναλάβει το έργο να μεταλαμπαδεύσει επί αιώνες τα έλληνικά φάτα στον νεώτερο κόσμο. Όρίσαμε ως έδω ποιό θα είναι το θέμα μας.

Η φιλοσοφία είναι γεγονός ότι δεν είχε τις ρίζες της στη Ρώμη. Σε παλαιότερες εποχές της ιστορίας του ό Ρωμαίος είχε να άσχοληθεί με πρακτικά έργα, κυρίως πολεμικά. Και για την καλλιέργεια του στοχασμού (να αναρωτηθεί για τη φύση του κόσμου γύρω του ή για το έσχατο νόημα της ανθρώπινης ζωής) δεν του έμνε

ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος. Ἄλλὰ οὔτε καὶ εἶχε τέτοιες φυσικὲς θεωρητικὲς προδιαθέσεις². Ἄνθρωπος νηφάλιος καὶ πρακτικὸς εἶχε τὴν τάση —καὶ αὐτὸ ἄρχισε ἀπὸ τὸν 3ον ἡδὴ π.Χ. αἰ.— νὰ διατυπώνει τὴν πείρα τῆς ζωῆς του σὲ μεμονωμένα ρητὰ ἢ ἀποφθέγματα. Τὰ δεχόμεστε ὡς προμηνύματα σκέψης ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐμβαθύνει στὴν πρακτικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ σᾶς ἀναφέρω ἐδῶ μερικὰ παραδείγματα, ὅπως τὸ περίφημο *Homo homini lupus*: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι λύκος γιὰ τὸν ἄνθρωπο» ἢ τὸ *Veritas odium parit*: «Ἡ ἀλήθεια γεννᾷ μῖσος» ἢ τὸ ἄλλο *Quot homines, tot sententiae*: «Ὅσοι ἄνθρωποι, τόσες γνώμες» κ.ἄ.³

B'

Προτοῦ προχωρήσουμε περισσότερο, ἀναγκαῖο θεωρῶ νὰ σκιαγραφήσουμε ἐδῶ μιὰ εἰκόνα τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὰ μετακλασικὰ χρόνια, αὐτὰ ποὺ συνήθως τὰ ὀνομάζουμε μὲ τὸ ὄνομα: ἑλληνιστικά. Τείνουμε συνήθως νὰ σκεπτόμαστε τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία στὴν κλασικὴ τῆς περιόδου καὶ νὰ τὴ συσχετίζουμε μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν ἄλλων. Στὴν ὕψιμη ἀρχαιότητα λειτουργοῦσαν βεβαίως ἀκόμη στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ Σχολὴ τῶν Περιπατητικῶν (ἢ τὸ Λύκειον, ὅπως τὸ ἔλεγαν) ποὺ εἶχε ἰδρυτὴ τῆς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν ποὺ ἀνάγονταν στὸν Πλάτωνα. Ὅμως οἱ Σχολές ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πράγματι ἀμάζουν εἶναι (κοντὰ σὲ κάποιες ἄλλες μικρότερες) δύο κυρίως: Ἡ μία ἦταν ἡ Στωικὴ (ἢ ἀπλῶς ἡ Στοὰ ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴν Ποικίλη Στοὰ μέσα στὴν ὁποία γινόταν ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς)· ἡ δεύτερη ἡ Ἐπικουρεία (ἢ ὁ Κῆπος, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸ ἐξοχικὸ κτῆμα στὴν Ἀθήνα, ὅπου δίδασκε ὁ Ἐπίκουρος). Οἱ δύο ὀνομαστὲς Σχολές ποὺ

2. Βλ. C. Bailey, *Religion and Philosophy* σὲ Cyril Bailey, *The Legacy of Rome*, Oxford 1923, σ. 247 κ.ἑ.

3. Τέτοιου εἴδους ἀποφθεγματικὲς φράσεις δείχνουν κάποια προσπάθεια γιὰ γενίκευση τῆς σκέψης πάνω στὴ ζωὴ καὶ εἶναι σκέψεις θαυμάσια διατυπωμένες. Ἐπισημαίνω ἀκόμη ἐδῶ μερικὲς ἄλλες χαρακτηριστικὲς ἀπὸ τίς φράσεις αὐτές. Ἐκείνην λ.χ. ποὺ σώζεται στὸν κωμικογράφο Πλάυτο (254/250;-184) στὴν κωμωδία του *Persa* 4,7,9: *Sapienti sat* «Ὁ μυαλωμένος καταλαβαίνει [μὲ λίγα λόγια]». Καὶ στὸν Τερέντιο (195/185-159), στὴν κωμωδία *Heautontimorumenos* 4,5,48: *Ius summum saepe summa est malitia* «Τὸ ἀπόλυτο δίκαιο συχνὰ ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἀδικία». Ἡ στὴν κωμωδία του *Phormio* 1,4,203: *Fortis fortuna iuvat*. «Ἡ τύχη εὐνοεῖ τοὺς δυνατοὺς». Γιὰ τὴν χαραυγὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης πρέπει νὰ περιμένουμε ἀκόμη, ὥστόσο ἡ εἰσροὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀρχίζει τὸ ἔργο της.

ακμάζουν κατά την προχριστιανική αυτή περίοδο ξεινοῦν ἀπὸ δύο διαφορετικῆς κατευθύνσεις.

Ἡ φιλοσοφία δηλαδὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων προσπάθησε νὰ στηριχτεῖ σὲ δύο ἀντίθετες κοσμοθεωρίες. Ἡ πρόθεσή της ἦταν βέβαια νὰ ὑπηρετήσῃ ἕνα πολὺ γενικὸ ἀλλὰ κοινὸ σκοπὸ, τὴν εὐδαιμονίαν, καθὼς τὴν ὀνόμαζαν, καὶ ἰσχυρίζεταν, καὶ ἡ μιὰ Σχολὴ καὶ ἡ ἄλλη, ὅτι διασφαλίζει τὸν μόνον σωστὸν τρόπο ζωῆς γιὰ τὸ ἄτομο. Ἡ πρώτη Σχολή, ἡ Στοά, ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Κύπριον φιλόσοφον Ζήνωναν (γύρω στὸ 300 π.Χ.) ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὸ Κίτιον τῆς Κύπρου, ἀπὸ ὅπου ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήναι γύρω στὸ 315 π.Χ. Δίδασκε στὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπον τὴν ἐγκράτεια, τὴν ἀποδέσμευση καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματός του ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὴν παγκόσμια ἀδελφότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰ διεθνῆ κοινωνία καὶ δὲν ἔκανε διάκριση μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἐλεύθερου καὶ δούλου. Θεωροῦσε τὸν κόσμον ἕνα ὀργανικὸν σύνολον ποὺ τὸ κυβερνᾷ ὁ Λόγος (= Θεός). Τοποθετοῦσε τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου στὴν ἠθικὴν του ὀλοκλήρωσιν, ἔλεγε δηλ. ὅτι ὁ σοφὸς ἔπρεπε νὰ δείχνῃ ἐκτὸς τῆς σοφίας δικαιοσύνην, ἀνδρεία καὶ μετριότητα, καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ τὴν ὀνόμαζε μὲ μιὰ λέξιν ἀρετήν. Ὁ ἀλησμόνητος Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Κωνσταντῖνος Τσάτσος γράφει γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς: «Ὁ στωϊκὸς ἄνθρωπος, σύμβολον τῆς πιὸ καθαρῆς καὶ ἀδιάλλακτῆς ἀρετῆς, ἀποτελεῖ ἕνα αἰώνιον διδάγμα, ποὺ στὴν ὥρην τοῦ λυκόφωτός της πρόσφερε γιὰ πάντα στὸ ἀνθρώπινον γένος ἡ ἑλληνικὴ σκέψις»⁴. Ἴδου ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς ὀμιλίας μας.

Στοὺς ἀντίποδες τῆς Στοᾶς βρισκόταν ὁ Κῆπος. Ὁ ἰδρυτὴς του, ὁ φιλόσοφος Ἐπίκουρος (341-270 π.Χ.), γεννημένος στὴ Σάμον ἀπὸ ἀθηναίους γονεῖς, ἴδρυσε στὴν Ἀθήναι τὴ Σχολὴν του. Γνώριζε δύο στοιχεῖα στὴ φύσιν, τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν, Ἡ φιλοσοφία του στηρίχθηκε στὴ μαρτυρία τῶν αἰσθήσεων καὶ κατὰ τὸν ἐπικουρείου Διογένην ἔπρεπε νὰ εἶπῃ ὅτι «Ἄφοβον ὁ Θεός, ἀνάσθητον ὁ θάνατος, τὸ ἀγαθὸν εὐκτατον, τὸ δεινὸν εὐεκαρτέρητον». Καθὼς γράφει ὁ Κ. Τσάτσος, ὁ Ἐπίκουρος ἀντιμετώπισε τὰ ἴδια προβλήματα ποὺ εἶχαν οἱ στωϊκοὶ φιλόσοφοι: «Ἐπρεπε καὶ οἱ ἐπικουρείου νὰ τοποθετήσουν τὸ ἀπομονωμένον, τὸ ἀπορφανισμένον ἄτομον μέσα στὸν ἀχανῆ ἑλληνιστικὸν καὶ βραδύτερον ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἐπρεπε ὀλοκληρωτικὰ μέσα ἀπὸ τὸ ἄτομον νὰ ἀντλήσουν τίς λύσεις, γιὰτὶ ἀπὸ πούθενά ἄλλοῦ δὲν μπορούσαν νὰ τίς ἀντλήσουν. Ἐπρεπε μέσα στὸ ἄτομον νὰ βροῦν τίς δυνάμεις ποὺ θὰ τὸ οἰκίζαν

4. Βλ. Κωνσταντῖνου Τσάτσου, *Ἡ Κοινωνικὴ Φιλοσοφία τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήναι 1962, σ. 290.

στή νέα ζωή και θα τὸ ὠπλιζαν ἀπέναντι τῶν δεινῶν της. Καὶ θέλησαν καὶ οἱ δύο [ἐνν. ἐπικούρειοι καὶ στωικοί], γιὰ νὰ τὸ σώσουν ἀπὸ τὰ δεινὰ αὐτά, νὰ τὸ ὑψώσουν στὴν περιοχὴ τῆς ἀπομόνωσης καὶ τῆς ἀταραξίας»⁵. Ὁ Ἐπίκουρος ἔλεγε στὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπο νὰ ζεῖ λιτὰ τὴ ζωὴ του καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ μετριάξει τὶς ἐπιθυμίες του στὸ ἐλάχιστο. Νὰ μὴν ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ μέλλον. Νὰ διώχνει τὶς ἀνχρίθμητες δεισιδαιμονίες του καὶ τὸ φόβο τοῦ θανάτου· γιὰ τὸ θάνατο λ.χ. ὁ Ἐπίκουρος ἔλεγε χαρακτηριστικὰ ὅτι δὲν μᾶς ἀφορᾷ, ἀφοῦ αὐτὸς καὶ ἐμεῖς οὐδέποτε συνυπάρχουμε, σύμφωνα μὲ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἐπικούρου ποὺ σώζεται ἰσχυρίζοταν ὅτι «τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὄμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῆ, τὸτ' ἡμεῖς οὐκ ἐσμεν»⁶. Τὴ γυναικία, πρὸ ὅλην τὴ χαμηλὴ θέσιν της στὴν ἀθηναικὴ κοινωνία, τὴν ἐτίμησε μέσα στὸν Κῆπο. Κρατοῦσε ἰδιαιτέρα ἐπεικτικὴ στάσιν ἀπέναντι στοὺς δούλους καὶ παράγγειλε, ὅταν θὰ πέθαινε, τοὺς δούλους του νὰ τοὺς ἐλευθερώσουν. Τοὺς θεοὺς τοὺς θεωροῦσε ἀφθαρτοὺς καὶ αἰώνιους, ἐνῶ τοὺς ὀλυμπίους θεοὺς (ὅπως τοὺς φαντάζονταν οἱ πολλοὶ) τοὺς πολεμοῦσε, ἐπειδὴ θεωροῦσε ὅτι οἱ προλήψεις ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ γύρω τοὺς παρενοχλοῦσαν τὴν ἀταραξίαν, τὴν ἰδεώδη κατάστασιν ποὺ κατὰ τὸν Ἐπίκουρο προϋπέθετε ἡ ἡδονὴ (ἢ ἀλλιώτικα ἡ ἀπουσία τοῦ πόνου), τὸ ὑψίστο ἀγαθὸ τῆς ζωῆς τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου. Αὐτὰ ἦταν τὰ δυὸ σπουδαιότερα ρεύματα ἰδεῶν ποὺ κυκλοφοροῦσαν κατὰ τοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες στοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόους.

Αὐτοφυῆς ἢ φιλοσοφία στοὺς ἑλληνικοὺς χώρους ἄρχισε νὰ μεταφυτεύεται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴ Ρώμην κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἔτος 155 φθάνει στὴ Ρώμην, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ πηγές μας, μιὰ πρεσβεία ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἐπικεφαλῆς ἔχοντας τοὺς τρεῖς μεγαλύτερους φιλοσόφους τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς, τὸν Καρνεάδην τὸν ἰδρυτὴ τῆς Νέας Ἀκαδημίας, τὸν Διογένη τὸν Βαβυλώνιο τὸν στωικὸ καὶ τὸν Κριτόλαο τὸν περιπατητικὸ. Τῶν φιλοσόφων αὐτῶν οἱ διαλέξεις προκάλεσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρωμαίων ἀκροατῶν τους καὶ θαυμάστηκε ἀπὸ πολλοὺς ἢ διαλεκτικὴ, ἢ ρητορικὴ τους δεινότητα (μὲ τὴν *disputatio in utramque partem*), ἢ μοναδικὴ τους ἰκανότητά νὰ ποιοῦν τὸν ἥσσονα λόγον κρείττονα. Ὁ Κάτων ὁ Τιμητῆς ὅμως ἀντέδρασε μὲ σφοδρότητα καὶ ζήτησε νὰ ἀπελαθοῦν ἀπὸ τὴν Ἰταλία οἱ ξένοι ἐπισκέπτες μὲ τὰ ξενόφερτα ἤθη τους.

5. Βλ. Κ. Τσάτσος, ὁ.π., σ. 291.

6. Βλ. Η. Usener, *Epicurea*, Λειψία 1877 (ἀνατυπ. Στουτγάρδη 1966), ἀπόσπ. 432.

Παρ' όλα αυτά⁷ ο ελληνικός στοχασμός άρχισε με διάφορους τρόπους να εισδύει στην Ίταλία ξεκινώντας από τους ανθρώπους που ανήκαν στον λεγόμενο κύκλο των Σκιπιώνων, όταν ο Σκιπιών Αιμιλιανός ο νεώτερος προσκάλεσε και φιλοξένησε εξέχοντα Έλληνα φιλόσοφο της εποχής, τον Παναίτιον τον Ρόδιον τὸ στωϊκὸ (τὸν κύκλο αὐτὸν τὸν ἀποτελοῦσαν, γνωρίζουμε, οἱ Έλληνες Πολύβιος ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ Παναίτιος, μαζί με τοὺς ρωμαίους Λουκίλιο, σατιρικὸ ποιητὴ, τὸν κωμωδιογράφο Τερέντιο καὶ τὸν ὕπκτο Λαίλιο).

Βρισκόμαστε στὸν αἰῶνα πού θά συμβεῖ ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἡ Ἑλλάδα θά γίνει τότε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, κάτι πού συμβαίνει, καθὼς εἶναι γνωστό, τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (τελευταία ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν πτώση τῆς Κορίνθου τὸ 146). Μιὰ πιὸ στενὴ ἐπαφὴ με τοὺς Ἑλληνες ἀνοίγει τώρα γιὰ τοὺς Ρωμαίους τοὺς κρουνοὺς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας πού ἀρχίζουν νὰ ἀρδεύουν τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἂταλία. Ὡς τὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἡ Ρώμη εἶχε ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία της πέρα ἀπὸ τὴν Ἂταλικὴ χερσόνησο, ὅχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴν Καρχηδόνα (146 π.Χ.), στὴ Γαλατία (51 π.Χ.), στὴν Ἀίγυπτο (31 π.Χ.), σὲ λίγο καὶ στὴν Ἂβηρικὴ χερσόνησο. Ἐνῶ ὅμως τόσο μεγάλο ἦταν τὸ γόητρο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἀκτινοβολία τῆς κοσμοκράτειρας, στὸ ἐσωτερικὸ της οἱ ἀναταραχὲς, τὶς ὁποῖες προκαλοῦσαν ἐσωκομματικὲς διαμάχες, στυγνὲς στρατιωτικὲς δικτατορίες καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι, τῆς εἶχαν ὑποσκάψει τὸ παλαιὸ πνεῦμα τῆς εὐνομίας, καὶ ὑποκινήσει στοὺς ὀρθὰ σκεπτομένους τῆς ἐποῆς, ὅπως στὸν Κικέρωνα, Ὁράτιο, Σαλλούστιο κ.ά., μιὰ νοσταλγία γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς ἀρχαιότερης ἐποχῆς πάνω στὴν ὁποία εἶχε στηριχθεῖ τὸ μεγαλεῖο της ἡ Ρώμη⁸.

Τότε συνέβη νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἂταλίας διάφοροι Ἕλληνες διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας (τῆς στωικῆς ὅσο καὶ τῆς ἐπικουρείας), ἐνῶ ἀντιστρόφως ἐπιφανεῖς Ρωμαῖοι ἔρχονταν συχνὰ ἐπισκέπτες ἐδῶ στὴν Ἀθήνα. Ἔτσι σιγά-σιγά εἰσχώρησε στὴ Ρώμη ἡ ἑλληνικὴ σοφία καὶ ἀκυρίεψε τὸ σκληρὸ νικητὴ κατὰ τὴν πασίγνωστη φράση τοῦ Ὁρατίου. Ἡ μύηση τῶν Ρωμαίων σ' αὐτὴν γινόταν ὀλοένα ἀναπόφευκτὴ ἀνάγκη γιὰ τοὺς ἐπιφανέστερους, ἐνῶ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τους στράφηκε ἐξ ἀρχῆς ὄχι στὴ θεωρητικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ στὸν προσδιορισμὸ μιᾶς ὀρθῆς στάσης ζωῆς.

7. Βλ. Πλούτ., Μάρκος Κάτων 22. Βλ. καὶ Νίκου Πετρόχειλου, *Ρωμαῖοι καὶ Ἑλληνισμός*, μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Ἑλένης καὶ Στρατῆ Κυριακίδη, Ἀθήνα 1984, σ. 37.

8. Βλ. περισσότερα Κωνσταντίνου Γρόλλιου, *Ὁράτιος, Οἱ Ὁδὲς: Βιβλ. 2. Ἑρμηνευτικὴ Ἐκδοση*, Ἀθήνα 1992, Εἰσαγωγὴ, σ. ιζ' κ ἐ.

Τὰ φιλοσοφικά συστήματα τῶν Ἑλλήνων διακλαδίζονταν σὲ τρεῖς κλάδους: τὴ Λογική, τὴ Φυσική καὶ τὴν Ἠθική. Ἔτσι καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολήθηκαν μὲ τοὺς τρεῖς κλάδους. Ὁ Ζήνων ἰδρύοντας τὴ Στοά ἀναγνώρισε τὴν ἴδια διαίρεση. Ὁ Ἐπίκουρος ἐπίσης, ἐνῶ ἀσχολήθηκε πρὸ διεξοδικὰ μὲ τὴ Φυσική ὡς θεμέλιο τῆς Ἠθικῆς του καὶ μολονότι ἰσχυριζόταν ὅτι περιφρονοῦσε τὴ Λογική, ὑποχρεώθηκε νὰ καταστρώσει μιὰ *Κανονική*, δηλαδή μιὰ διαδικαστικὴ μέθοδο. Ὅταν λοιπὸν ἦρθε ἡ ὥρα τὰ ἑλληνικὰ φιλοσοφικά ρεύματα νὰ μεταφερθοῦν στὴ Ρώμη, ἐκείνη, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ἀντιπάθεια γιὰ τὴν ἀφηρημένη θεωρία καὶ μὲ τὴ δίψα τῆς κατὰ κύριο λόγο νὰ προσδιορίσει μιὰ σωστὴ βίωση, ἕναν ὀρθὸ τρόπο ζωῆς, ἀπὸ τοὺς τρεῖς κλάδους ἔδειξε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔντονα τὴν προτίμησή της γιὰ τὰ ἰδεολογήματα τῆς ἑλληνικῆς Ἠθικῆς. Αὐτὸ θεωροῦμε καὶ ὡς οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ρωμαϊκῆς φιλοσοφίας, τὴν προτίμησή της γιὰ τὴ φιλοσοφία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει πρακτικὲς ἐφαρμογές.

Ὡς πρὸς τὴ στωικὴ Σχολὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς ἑλληνες διδασκάλους τῶν Ρωμαίων ὁ Παναίτιος ὁ Ρόδιος, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἶτημα τῶν ρωμαίων ἀκροατῶν του ἔδωσε λιγότερη προσοχὴ στὴ Λογικὴ καὶ ἔγραψε ἔργο περὶ Ἠθικῆς, στὸ ὁποῖο ἐγκατέλειψε τὴν πρὸ αὐστηρῆς θεωρίας τῆς παλαιότερης στωικῆς Σχολῆς (στὴν ὁποία Σχολὴ ἐντούτοις ἔλεγε ὅτι ἀνήκει), καὶ ἱδρυσε αὐτὸς τὴ Μέση λεγόμενη Στοά. Τοῦ Παναϊτίου τοῦ Ροδίου πάλι ὁ διάδοχος στὴν κεφαλὴ τῆς στωικῆς σχολῆς, ὁ Ποσειδώνιος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια τῆς Συρίας, ἐπισκέφθηκε τὴ Ρώμη καὶ ὅμοια καὶ αὐτὸς δίδαξε ἐκεῖ τὴ νεο-στωικὴ φιλοσοφία του. Ὁ Ποσειδώνιος, γνωρίζουμε, ἦταν διδάσκαλος τοῦ Βάρρωνα, ὁ Μάριος καὶ ὁ Πομπήιος ἦταν μεταξὺ τῶν φίλων του, καὶ ὁ Κικέρων ἄκουσε τὰ μαθήματά του καὶ μαθαίνουμε ὅτι ταξίδεψε καὶ στὴ Ρόδο γιὰ νὰ τὸν συναντήσει.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὡς πρὸς τὴν ἐπικούρεια Σχολὴ, ἔχουμε στὰ λατινικὰ τὴ μακρότερη καὶ λαμπρότερη πραγματεία περὶ φυσικῆς στὸ ἔπος «Περὶ Φύσεως» τοῦ ρωμαίου Λουκρητίου ποὺ, μολονότι θέλει νὰ ἐμφανίζεται ὡς συστηματικὴ ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ Ἐπικούρου γιὰ τὰ «ἄτομα» τῆς ὕλης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔλεγε ὅτι ἀπαρτίζεται ἡ φύση, καὶ ἐδῶ ὁ φιλοσοφῶν Ρωμαῖος φαίνεται νὰ δείχνει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πρακτικὲς ἐφαρμογές τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἐκθέτει.

Ἔτσι οἱ πνευματικῶς προηγμένοι μεταξὺ τῶν Ρωμαίων θέλησαν νὰ γνωρίσουν καὶ νὰ στηριχθοῦν σὲ μιὰν ὡς τότε ἄγνωστὴ τους φιλοσοφία ποὺ τοὺς φαινόταν ὅτι ἱκανοποιῶσε κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸν τρόπον ἐσωτερικότερες ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ἴσως ὅτι μερικοὶ τὴν ἔκαμαν κατὰ κάποιον τρόπο θρησκεία τους, θρησκεία ἢ ὁποία τοὺς ἔλειπε, γιὰτὶ μόνον τοὺς τύπους τῆς παλιᾶς ρωμαϊκῆς θρησκείας κρατοῦσαν οἱ κάτοικοι τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἀπλῶς

ώς τύπους συμβατικούς. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς γνωριμίας τῶν Ρωμαίων μετὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία προκύπτουν μετὰ μεγάλη ἐνάργεια ἀπὸ τὰ πεζὰ ἢ τὰ ποιητικὰ ἔργα ποὺ μᾶς ἄφησαν οἱ φιλοσοφοῦντες συγγραφεῖς τους, ὅπου σαφῶς διακρίνουμε ἀντικατοπτρισμούς ἑλληνικῶν ἰδεολογημάτων. Θὰ μιλήσουμε γιὰ τρία μόνο ἐνδεικτικὰ παραδείγματα στηριζόμενοι στὰ ἀντίστοιχα κείμενα τριῶν λατίνων συγγραφέων. Ἐνας φιλόλογος ὀφείλει νὰ εἶναι «κειμενοκεντρικός» περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον:

Γ'

Παίρνουμε τὸ Λουκρήτιο, τὸ γνωστὸ ἐπικὸ ποιητὴ ὡς πρῶτο παράδειγμα. Ὁ Titus Lucretius Carus (περ. 94-55 π.Χ.) ἀνέλαβε νὰ γράψῃ ἕνα μακρόπνοο φιλοσοφικὸ ἔπος μετὰ τὸν τίτλο «*De Rerum Natura*» ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου. Ὁλοκλήρωσε τὸ ἔπος του σὲ ἕξι βιβλία καὶ αὐτὸ σώζεται σήμερον ἀκέραιο, ἑπτὰ χιλιάδες στίχοι γραμμένοι σὲ δακτυλικὸ ἑξάμετρο. Σπάνια εἶναι ἡ ἀφοσίωση τοῦ μεγαλεπήθολου λατίνου ποιητῆ στὸν Ἕλληνα φιλόσοφο. Διακηρύττει στοὺς ἀναγνώστες του ὅτι οἱ ἀνακαλύψεις ἐκείνου εἶναι γι' αὐτὸν ἡ μία καὶ ἡ μοναδικὴ «σοφία». Ὁ Λουκρήτιος γράφει γιὰ τὸν Ἐπίκουρο (δίνω ἕνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *De Rerum Natura* 3,4 κ.ἑ. σὲ μετάφραση Κωνσταντίνου Θεοτόκη):

[...] Ἐσένα ἀκολουθῶ καὶ τὰ πατήματά μου
 τώρα πιθῶνω σταθερὰ στ' ἀγκύρια τῶν ποδιῶν σου.
 Ὅχι καὶ τόσο πῶς ποθῶ μ' ἐσὲ ν' ἀντιπαλέψω,
 ἀλλὰ ἀπὸ ἀγάπη λαχταρῶ νὰ μιμηθῶ τὸν ἴδιον·
 τί πῶς μπορεῖ ν' ἀγωνιστεῖ μετὰ κόκκους χελιδόνα
 ἢ πῶς μετὰ τὰ τρεμάμενα τὰ μέλη τὰ κατσίκια
 νὰ μετρηθοῦν στὸ τρέξιμο μετὰ τὴν ὀρμὴ τοῦ ἀλόγου; [...]
 Τί ἀμέσως μόλις ἄρχισε τὴ φύση τῶν πραγμάτων
 νὰ διαλαλεῖ ἡ σοφία σου ποὺ ἀπὸ τὸ θεϊκὸ σου
 τὸ νοῦ ἔχει βγεῖ, ἀφανίστηκαν καὶ τῆς ψυχῆς οἱ τρόμοι
 καὶ ξεμακραίνουσι τὰ τειχία τοῦ κόσμου· στ' ἄδειο βλέπω
 τ' ἄπειρο πῶς ἐγίνηκαν τὰ πράγματα· εἶναι μπροῦς μου
 τὸ μεγαλεῖο τῶν θεῶν καὶ οἱ γαληνὲς καθέδρες
 ποὺ ἀνέμοι δὲν ταράζουν τες καὶ μετὰ φουρτούνες νέφη
 δὲ βρέχουν τες, καὶ πέφτοντας πηγμένο ἀπὸ τίς πάχνες
 τίς κρύες, τὸ χιόνι τὸ σταχτὶ δὲν τὲς χαλαῖ, μὰ πάντα

σκεπάζει τες ὁ ἀνέφελος αἰθέρας καὶ γελοῦνε,
γιατὶ χυμένη εἶναι παντοῦ φεγγοβολὴ περίσσια.⁹

Ὁ μελετητῆς παρατηρεῖ ὅτι, μολονότι ὁ Λουκρήτιος θέλει νὰ ἐμφανίσει τὸ ἔργο του ὡς συστηματικὴ ἐκθεση τῆς θεωρίας γιὰ τὰ «ἄτομα» τῆς ὕλης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι φτιαγμένη ἡ φύση, στὸ βάθος τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν στρέφεται τόσο πολὺ στὸ φυσικὸ σύστημα τοῦ Ἐπικούρου. Ὁ Λουκρήτιος προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει μιὰ στάση ζωῆς ἀπελευθερώνοντας τὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φόβο τῶν ἐκδικητικῶν θεῶν, τὶς βασιαντικὲς δεισιδαιμονίες ποὺ τὸν καταπίεζαν, τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Σαφέστατα λοιπὸν προκύπτει ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ ἔργο ὅτι ὁ Λουκρήτιος δείχνει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πρακτικὲς ἐφαρμογὲς τῆς φιλοσοφίας στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Ὅμως φαίνεται νὰ ἔχει δίκιο ὁ Cyril Bailey¹⁰, ὁ κορυφαῖος ἐκδότης τοῦ Λουκρήτιου, ποὺ γράφει ὅτι εἶναι βέβαια πολὺ ἀμφίβολο, ἂν τὸ γνήσιο ἐπικούρειο ἰδεῶδες τὸ συνειδητοποίησαν πράγματι καὶ τὸ ἀκολούθησαν πολλοὶ Ρωμαῖοι στὴν πρακτικὴ ζωὴ τους, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις καὶ φυσικὰ τὸν ἴδιο τὸ Λουκρήτιο ποὺ φαίνεται νὰ συνέλαβε τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐπικούρειας φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀσπάσθηκε ὀλόψυχα. Ὁ Κάσσιος λ.χ. αὐτονομαζόμενος ἐπικούρειος αἰσθανόταν τὸν ἑαυτὸ του, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἐπικούρειες ἐπιταγές, ἐλεύθερο νὰ ἔχει ἀνάμειξη στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ρώμης. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἄττικός, ὁ φίλος τοῦ Κικέρωνα. Ἡ ἐκλεπτυσμένη¹¹ ἐπικούρεια ἔννοια τῆς ἡδονῆς δὲν ἄργησε στὴ Ρώμη νὰ παρερμηνευθεῖ καὶ νὰ τῆς δοθεῖ τὸ εὐτελέστερο νόημα τῆς λέξης. Ἐνῶ λοιπὸν τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐπικούρειας φιλοσοφίας δὲν ἦταν, φαίνεται, τόσο εὐκόλο νὰ τὸ συλλάβει σωστὰ ὁ νοῦς ἑνὸς Ρωμαίου, ἀπεναντίας ὀρισμένα στωικὰ δόγματα βρισκόνταν πιὸ κοντὰ του. Γιατὶ βέβαια ἡ οὐσία τῆς στωικῆς φιλοσοφίας πήγαζε ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές, ἀλλὰ συναντιόταν σὲ κάποια σημεῖα τῆς μὲ τὶς παλιὲς ρωμαϊκὲς πεποιθήσεις¹², καὶ πρέπει ἀσυναίσθητως ὁ ρωμαῖος διανοούμενος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. νὰ εἶχε τὴν τάση νὰ ἐξομοιώνει τὸ στωικὸ ἰδεῶδες πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἥρωες τῆς πατρίδας του, γιατί

9. Βλ. *Τίτου Λουκρητίου Κάρον, Περὶ φύσεως (De rerum natura) βιβλία ἕξ μεταφρασμένα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θεοτόκη*, Ἀθήνα 1986, σ. 97.

10. Βλ. Bailey, ὁ.π., σ. 253 κ.έ.

11. Γιὰ τοὺς γνήσιους ἐπικούρειους ὁ Κ. Τσάτσος γράφει ὅτι γύρω ἀπὸ τὸν Ἐπικούρο «μαζεύεται ἓνας κύκλος ἀπὸ φανατικούς φίλους, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ποὺ ἔδωσαν ὅλοι μαζί ἓνα παράδειγμα ἐκλεπτυσμένου βίου, ποὺ δὲν ξέφυγε ποτὲ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς εὐπρέπειας, τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀληθινῆς ἀρετῆς» (Βλ. Κ. Τσάτσος, αὐτόθι).

12. Βλ. καὶ W. Wili, *Horaz und die augusteische Kultur*, Basel 1948, σ. 293.

είχε ένα χαρακτήρα κάπως συγγενικό με τις παλιές ρωμαϊκές ἀρετές τῆς *gravitas* (δηλ. τῆς σεμνῆς καὶ νηφάλιας αὐτοσυγκράτησης, ὅμοια σὲ εὐτυχία καὶ δυστυχία) καὶ τῆς *pietas* (τῆς εὐσέβειας, τῆς ὀφειλόμενης δηλ. τήρησης τῶν σχέσεών μας μὲ τὴν οἰκογένεια, μὲ τοὺς φίλους, μὲ τὸ κράτος καὶ μὲ τοὺς θεούς).

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ὁ μεγάλος ρήτορας τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὄλων τῶν καιρῶν, ὁ Κικέρων. Ὁ Marcus Tullius Cicero (106-43 π.Χ.), δεινὸς πεζογράφος ἀλλὰ καὶ λίγο ποιητής, ἀνατράφηκε μὲ τὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας. Ἐνστερνίσθηκε κυρίως τὴ φιλοσοφία τῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ ἡ στωικὴ τὸν ἐπηρέασε. Νέος εἶχε ἀκούσει στὴ Ρώμη τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἀκαδημίας Φίλωνα, εὐρύτερα σπούδασε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Ρόδο, παράλληλα μὲ τὴ ρητορικὴ, καὶ τὴ φιλοσοφία ὡς μέρος τῆς προετοιμασίας του γιὰ τὴ ρητορεία. Ἐξακολούθησε νὰ ἀσχολεῖται μὲ αὐτὴν καὶ μετὰ τὰ χρόνια τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς του δράσης καὶ φιλοξένησε τὸ στωικὸ Διδόδοτο, φιλόσοφον ποὺ ἔμεινε μαζί του ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του (περ. 60 π.Χ.). Ἦταν συνεπῶς ἰδιαίτερα εὐαισθητοποιημένος στὰ φιλοσοφικὰ θέματα. Εἶχε χειμαρρῶδη εὐγλωττίαν καὶ ἦταν πληθωρικὸς καὶ πολυγραφότατος συγγραφέας. Σήμερα σώζονται 58 λόγοι, 931 ἐπιστολές, πολυάριθμοι φιλοσοφικοὶ τοῦ διάλογοι καὶ ἄλλα ἔργα.

Ὁ Κικέρων θέλησε μὲ τὴ συγγραφὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του νὰ μεταφέρει τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ διάνοηση στὴ Ρώμη. Σαφέστατα φαίνεται (ὁ ἴδιος ἄλλωστε ρητὰ τὸ δηλώνει) ὅτι ἀποβλέπει μὲ τὰ ἔργα του αὐτὰ σὲ πρακτικὸς σκοποὺς ἐκτιμώντας ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει κυρίως πρακτικὴ ὠφελιμότητα. Γράφει στὸ ἔργο του *Συζητήσεις στὸ Τούσκουλο* 5,2,5, ἐπὶ λέξει γιὰ τὴν ἀξία τῆς φιλοσοφίας ὡς σοφίας ζωῆς: «*cuius in sinum, a primis temporibus aetatis, nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus*». Δηλαδή: «Ἐτρέξα νὰ ἀνακουφισθῶ στοὺς κόλπους (τῆς φιλοσοφίας) στὰ νεανικά μου χρόνια μὲ θέληση καὶ ζῆλο. Καὶ ξαναγύρισα, σὲ σοβαρότατες συμφορές μου, στὸ ἴδιο λιμάνι ἀπ' ὅπου εἶχα ξεκινήσει. Χτυπημένος ἀπὸ μεγάλη θύελλα βρῆκα ἐκεῖ ἕνα καταφύγιο». Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του ἐξάλλου ἀναγνωρίζει τὴν κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ καύχημά του εἶναι ὅτι τὴ φιλοσοφία, ποὺ θεωρεῖται ἔργο τῆς σχολῆς καὶ τῆς ἀργίας, τὴν ἔφερε στὴν ἀγορὰ, στὸν πολιτικὸ βίον καὶ στὰ ἴδια τὰ πεδία τῶν μαχῶν («*in forum*»), ὅπως λέει σὲ ἕνα γράμμα του πρὸς τοὺς οἰκείους του 15,4,16, «*atque in rempublicam atque in ipsam aciem*»). Ὁ ἴδιος προσφωνεῖ μὲ ἐνθουσιασμὸ τὴ φιλοσοφία ἀποκαλώντας τὴν «ἀδηγὸ τῆς ζωῆς» (*vitae dux*) ποὺ ἀνιχνεύει τὴν ἀρετὴ καὶ διώχνει τὴν κακία.

Τοῦ ἀριστοτέχνη αὐτοῦ τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς πολυσύνθετης φυσιογνωμίας του ἂν ἐπιχειρούσαμε μιὰν ἀξιολόγησιν ὡς φιλοσόφου μόνο, θὰ λέγαμε ὅτι δὲν ἦταν μεγάλος οὔτε πρωτότυπος φιλόσοφος. Δὲν εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ γιὰ μᾶς λιγότερο ἀξιόλογος, ἐπειδὴ μαθαίνουμε σήμερα ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά του ἔργα πάρα πολλὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν 3ον ὡς τὸν 1ον π.Χ. αἰ., πολλὰ πού δὲν θὰ τὰ γνωρίζαμε, γιὰ τὴν ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ ἔργα εἶναι σήμερα χαμένα. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς τοῦ πνεύματος ἀποτελεῖ λοιπὸν μιὰ πολύτιμη «κιβωτόν», ὅπου ὑπάρχουν ἐναποταμιευμένες φιλοσοφικὲς ἰδέες καὶ ἀπὸ τῆ Στωά, ἰδίως τὴν μεταγενέστερη, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε ὁ Παναίτιος ὁ Ρόδιος, καὶ ἀπὸ τὴν παλαιὰ καὶ τὴ μέση Ἀκαδημία, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε ὁ Καρνεάδης, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν νεώτερη Ἀκαδημία πού ἐκπρόσωπός της ἦταν ὁ Ἀντίοχος ὁ Ἀσκαλωνίτης. Μόνον ἀπέναντι στὸν Ἐπίκουρο ὁ Κικέρων στέκεται γενικὰ ἀρνητικός. Καί, ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε μιὰ ἔλλειψιν μεταφυσικοῦ βάθους, πού ἐξαιτίας της ἢ σημασία τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς δίνει γιὰ τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία εἶναι ἀναμφίβολα ἐλαττωμένη, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι, γενικὰ, πολύτιμα εἶναι τὰ στοιχεῖα πού ἀντλοῦμε γιὰ τοὺς χαμένους θησαυροὺς τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὰ κείμενά του. Ἐξἄλλου τὰ κείμενά του τοῦτα εἶναι καὶ αὐτὰ καθαυτὰ σημαντικὰ γιὰ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ ρωμαῖος πολιτικός προσθέτει ἀπὸ τὴ δική του γνώση καὶ νοοτροπία.

Ἄν συνεπῶς θέλουμε νὰ προσδιορίσουμε τὴ σημασία τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνα καλύτερα καὶ μὲ λίγα λόγια, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ κυρίως ὀφείλεται πρῶτον στὸ ὅτι ὁ Κικέρων μᾶς βοηθεῖ νὰ γνωρίσουμε τὴν κατάστασιν τῆς χαμένης γιὰ μᾶς σήμερα ὀψιμης προχριστιανικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ δεύτερον στὸ ὅτι τὰ φιλοσοφικά συγγράμματά του, ἀπορροφώντας τὴν ἑλληνικὴ σοφία, εἶναι ἀπὸ αὐτὰ τὰ γραμμένα στὴ λατινικὴ ἔργα πού συνετέλεσαν ὥστε νὰ γνωρίσει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὁ, ὡς τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἀπολίτιστος Εὐρωπαῖος. Θὰ χρειαστεῖ μιὰ διαδρομὴ αἰῶνων ὡσότου συμβεῖ στὴν Εὐρώπη ἡ Ἀναγέννησις, αἰῶνες χρειάστηκε νὰ κυλήσουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἔζησε ὁ Κικέρων. Τὸ πρότυπο πού εἶχε στὸ διάστημα αὐτὸ κυριαρχήσει στὴν Εὐρώπη (ἀπὸ τὸν 1ον αἰῶνα ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου), δὲν ἦταν πλέον τὸ ἑλληνικό. Ἀλλὰ σύστημα πού προερχόταν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρότυπο, ἓνα σύστημα ρητορικῆς, ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ νομοθεσίας. Τὸ ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ καὶ πολιτικὸ πρότυπο προέκυψε ἐκ νέου μόνο μετὰ τὴν Ἀναγέννησις. Καὶ ἄρχισε νὰ ἐπιβάλλεται στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν 18ον αἰ. κ.έ. (στὰ χρόνια δηλαδή πού ἡ Νεώτερη Ἑλλάδα στέναζε τότε κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ). Ἡ διάδοσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμικοῦ καὶ πολιτικοῦ προτύπου ὀφείλεται σὲ διαπρεπεῖς Εὐρωπαίους φιλόλογους, τοὺς λεγόμενους οὐμανιστές. Πρωτοπόροι ὁ Βίνκελμαν (1711-1768) καὶ ὁ Λέσιγγ (1729-1781), ὁ Χάυνε

(1729-1812), ὁ Χέρντερ (1744-1803) κ.ά. Ὁσότου ὁ Ἕλληνας ποιητὴς Σέλλεϋ στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα νὰ ἀναφωνήσῃ: We are all Greeks! Our Laws, our Literature, our Religion, our Arts have their root in Greece (Εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες! Οἱ νόμοι μας, ἡ λογοτεχνία μας, ἡ θρησκεία μας, οἱ Τέχνες μας ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴν Ἑλλάδα).

Προχωροῦμε σὲ τρίτο παράδειγμα Ρωμαίου ἐπίσης βιθιά ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Πρόκειται γιὰ τὸ λυρικό καὶ σατιρικό ποιητὴ Ὁράτιο (65-8 π.Χ.). Ὁ Quintus Horatius Flaccus μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὴ Ρώμη ἤρθε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ σπουδάσῃ ἐδῶ τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ φιλοσοφία. Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴν Ἀθήνα, τὰ τελευταῖα προχριστιανικά, καὶ ἀργότερα στὴν Ἰταλία, γνώρισε κατὰ μαρτυρία δική του σημαντικούς ἑλλήνες φιλοσόφους. Μεταξὺ τῶν ἄλλων τὴ σεβάσμιμα μορφή τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἀσκαλωνίτη, τὸν περιπατητικὸ Κράτιππο, ἀργότερα τὸν ἐπικούρειο ποιητὴ καὶ φιλόσοφο Φιλόδημο καὶ πιθανῶς τὸν Παναίτιον τὸ Ρόδιο καὶ τὸν Ποσειδώνιο, τοὺς στωικούς.

Ὁ Ὁράτιος δὲν μπορούσε νὰ μένῃ ἀμέτοχος θεατῆς τῶν καιρῶν του. Εἶχε ζήσει ἀπὸ κοντά, στὰ νεανικά του χρόνια, τὶς κομματικὲς διαμάχες τῶν optimates, ὑπερασπιστῶν τῆς Συγκλήτου, καὶ τῶν ἀντιπάλων τους populares· εἶχε γνωρίσει τὴν ἀγωνία τῶν ἐμφύλιων πολέμων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας· εἶχε πολέμησῃ ὁ ἴδιος στὴ μάχη τῶν Φιλίππων τῆς Μακεδονίας στὸ πλευρὸ τοῦ Βρούτου ἐναντίον τοῦ Ὀκταβιανοῦ· εἶχε ἰδεῖ τὴν κάμψη τῶν ἀξιών ποὺ ἀκολούθησε τοὺς πολέμους, ὅπως συμβαίνει συνήθως σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς πολέμων. Ὁ Ὁράτιος ζήτησε νὰ προσδιορίσῃ σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς στίχους του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ἔχασε κάθε ἔχνος ἠθικῆς εὐαισθησίας, ἓνα τρόπο ζωῆς ποὺ νὰ ταιριάζῃ στὸν ἄνθρωπο, μὲ ἓνα ἐνιαῖο ἀμάλγαμα τῶν ἠθικῶν διδαγμάτων τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας. Καὶ πάλι λοιπὸν ἡ φιλοσοφία στὴν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς. Ὁ Ὁράτιος προσπαθεῖ ἔτσι σὲ χρόνους κοινωνικῆς ἀποσύνθεσης καὶ ἠθικοῦ μαρασμοῦ νὰ κάμῃ τὸν πολίτη νὰ ἀποκτήσῃ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κοινωνικοῦ του χρέους ἰδιαίτερα στίς λεγόμενες «Ρωμαϊκὲς Ὠδές» του. Μᾶς ἐπιτρέπει — τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν καὶ mutatis mutandis — νὰ ὀδηγήσουμε τὸ νοῦ μας μελαγχολικά σὲ ἓνα παραλληλισμὸ τῆς δικῆς μας σήμερα παρακμιακῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ, μιὰ περίοδο κοινωνικῆς κατάρπτωσης (δύο χιλιάδες χρόνια πίσω) καὶ ὤρες Ὀλιβερῆς ἠθικῆς ἀπορρύθμισης. Ὁ ποιητὴς θεωρεῖ καθῆκον του νὰ ὑψώσει ἓνα παραινετικὸ σάλπισμα κοινωνικῆς εὐθύνης νοσταλγώντας τὶς παλιὲς ρωμαϊκὲς ἀξίες.

Ὁ Ὁράτιος ἀντανάκλᾳ πολλὰ στὴ ρίζα τους ἐπικούρεια δόγματα, ὅσο καὶ περιπατητικά καὶ στωικά. Ὁ μελετητὴς βλέπει ὅτι μὲ στήριγμά του τὴν ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία ὁ ποιητὴς δοκιμάζῃ νὰ προσφέρει ἀπαντήσεις σὲ σοβαρὰ προβλήματα

τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Καί, ἐνῶ τὸ ἔργο του διαφοροποιεῖται σὲ τέσσερις συλλυγές, (τις «Ἐπωδές», τις «Σάτιρες», τις «Ὠδές» καὶ τις «Ἐπιστολές»), ἡ διαφοροποίηση αὐτῆ ἀφορᾷ μόνο τὸ ποιητικὸ εἶδος καὶ ὄχι τὴ θεμελιακὴ φιλοσοφία. Θὰ ἐπιχειρήσουμε στὴ συνέχεια νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς πρακτικῆς αὐτῆς σοφίας.

Δόγματα τοῦ Ἐπικούρου στὸν Ὀράτιο κυμαίνονται ἀνάμεσα στὸ *carpe diem* τῆς ὠδῆς 1, 11 καὶ τοῦ *omnes eodem cogimur* τῆς ὠδῆς 2, 3. Αὐτὲς οἱ δύο ὠδὲς εἶναι δηλαδὴ ἀπὸ ἐκείνες, ὅπου ὁ ποιητὴς μεταφέρεται ὡς *hospes* (φιλοξενούμενος), ὅπως λέει ὁ ἴδιος, στὸ στρατόπεδο τοῦ Κήπου καὶ ἀφομοιώνει θέματα ποὺ εἶναι στὴν οὐσία τους ἐπικούρεια. Στὴν πρώτη ἀπὸ τῆς ὠδῆς αὐτῆς ὑπόκειται τὸ ἐπικούρειο θέμα τῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὸ μέλλον. Ὁ ποιητὴς στὴν ὠδὴ ἀπευθύνεται σὲ μιὰ γυναίκα ποὺ τὴν ὀνομάζει Λευκονόη καὶ τῆς λέει (δίνω σὲ μετάφρασή μου μερικὸς στίχους τῆς 1, 11 *Tu ne quaesieris*):

*Μή, Λευκονόη, διαρκῶς ρωτᾷς, δὲν κάνει νὰ τὸ ξέρεις
ποιὸ τέλος μοῦ προσδιόρισαν οἱ θεοὶ καὶ ποιὸ προσδιόρισαν γιὰ σένα
καὶ μὴ γυρεύεις μὲ λογαριασμοὺς Βαβυλωνίων νὰ μάθεις.
Πόσο καλύτερο εἶναι ὑπομονὴ νὰ δείχνεις σ' ὅ,τι γίνεи!
Χειμῶνες πιὸ πολλοὺς ὁ Δίας ἂν μᾶς ἔχει χαρισμένους
ἢ ἂν αὐτὸν μᾶς ἔδωσε στερνόν, τῆς Τυρρητίας τὸ κύμα* 5
*πάνω σ' ἐνάντια βράχια ποὺ ξεσπάει [...].
Δρέψε τὴ μέρα, δῶσε, ὅσο μπορεῖς, πιὸ λίγη πίστη στὸ αἶριο.*

Ἐξάλλου στὴ δεύτερη (ὠδὴ 2,3 *Aequam memento*) ἀντικατοπτρίζεται τὸ ἐπικούρειο δόγμα τῆς ἀταραξίας. Παραθέτω σὲ μετάφρασή μου δύο στροφές ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὠδῆς:

*Ἀτάραχο τὸ πνεῦμα σου θυμήσου
νὰ τὸ κρατεῖς σ' ἀνηφοριὲς καί, τὸ ἴδιο,
σ' ὄρες καλὲς νὰ τὸ φυλάγεις
ἀπὸ τῆς χαρᾶς ὑπεροψίαν,*

*μελλοθάνατε Δήλιε, ἂν ἔχεις
περάσει τὸν καιρὸ σου ὅλον μέσα* 5
*σὲ πίκρες ἢ ἂν, γεροτὸς σὲ χλόην
ξεμοναχιασμένην, κάθε σκόλη*

εὐφραίνες τὸν ἑαυτὸ σου μὲ Φαλέρνο [...]

ἽΩραῖο ποίημα—τὸ καλύτερο ποίημα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου κατὰ τὸν Friederich Klingner— εἶναι καὶ ἡ ὠδὴ 2, 16 Otium divos, ὅπου ἀντανακλῶνται τὰ ἐπικούρεια διδάγματα τῆς ἀταραξίας καὶ τῆς αὐτάρκειας. Ὁ ποιητὴς ἐδῶ νοουθετεῖ ἕνα γαιοκτήμονα ἀπὸ τῆ Σικελία, τὸν Γρόσφον, πλούσιον τῆς τάξης τῶν ἱππέων, πάνω στὸ θέμα τοῦ «ἀξίως ζῆν» ἔχοντας, ὅπως εἶναι φανερό, γιὰ ὑπόβαθρο μερικὲς ἐπικούρειες ὑποθήκες. Διακηρύττει ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐδαιμονία ἕνα κλίμα ψυχικῆς γαλήνης πού τὸ ὀνομάζει otium καὶ πού βρίσκεται, ὅπως λέει στὴν ὠδὴ, στὴ mensa tenuis (στ. 14) καὶ στὰ parva rura (στ. 37). Θὰ μεταφράσω πάλι ἕνα μέρος του:

Τῇ γαλήνῃ νὰ τοῦ φέρον οἱ θεοὶ γυρεύει
ὅποιος τὸν ἐβροῆκε μπόρα στ' ἀνοιχτὰ τοῦ Αἰγαίου,
μόλις μαῦρο σύννεφο ἔρθει καὶ κρουφτεῖ ἡ σελήνη
καὶ δὲ φέγγουν ἄστρα

πιὰ μὲ σιγουριὰ στοὺς ναῦτες, τῇ γαλήνῃ ἢ Θοράκῃ 5
στοὺς πολέμους μανιασμένη, τῇ γαλήνῃ οἱ Μῆδοι
μὲ φαρέτρα στολισμένοι, Γρόσφε μου, μὰ ἐκείνην
μήτε μὲ πετράδια,

μὲ πορφύρα ἢ μὲ χρυσάφι δὲν τὴν ἀγοράζεις.

(μεσολαβοῦν ἄλλα καὶ ὁ ποιητὴς καταλήγει:)

Ἡ καρδιά σου, ἂν εἶναι τώρα εὐχαριστημένη,
ἄς μισεῖ φροντίδα

γιὰ τὸ παραπέρα καὶ μὲ χαμογέλιο πρῶο
τὰ φαρμάκια ἄς τὰ γλυκαίνει· τίποτα δὲν εἶναι
πέρα ὡς πέρα εὐτυχισμένο. Κοίτα, στὸν τρανὸ Ἀχιλλέα 25
πρὶν τῆς ὥρας χάρος

ἦρθε καὶ τὸν Τιθωνὸ τὸν λιῶσαν τὰ μακριὰ του γέρα·
ἴσως θὰ χαρίσει ἐμένα ἡ ὥρα, ἐγὼ νὰ τὸ ἔχω,
ὅ,τι ἀρήθη ἐσένα. Γύρω σου ἐσὲ μονκανίζουν
Σικελίας γελάδια

ἑκατὸ κοπάδια κι ἔχεις φάρισσαν ὠραία,
 ταιριαστή γιὰ τέθριππο ἄρμα, πὸν σοῦ χλιμντρίζει,
 μαλλιά διπλοβουτηγμένα σ' Ἀφρικήσ πορφύρα
 ἔσένα σὲ ντόνουν.

Ἦχι ψεύτρα ἢ Μοίρα μοῦ ἔχει χαρισμένο ἐμένα 35
 ἕνα γῆσ μικρὸ κομμάτι, ἑλληνίδας Μούσας
 πνοῆ λεπτή καὶ καταφρόνια στοῦ κακόβουλου ὄχλου
 νὰ νιώθω τὰ λόγια.

Στὸ τελευταῖο βιβλίο τῆς ζωῆς του «Ἀποχαιρετισμός» ὁ Κ. Τσάτσος ἔχει νὰ πεῖ γι' αὐτὴ τὴ στάση τοῦ Ὁρατίου: «Γιατί μέ θέλγουν οἱ Ὠδῆσ τοῦ Ὁρατίου; Δὲν εἶναι μόνο τὸ ἄψογο τῆς μορφῆς. Εἶναι πού, ὅπως κανένας ἄλλος, ἐκφράζει ὁ Ὁράτιος τὴν ὠραιότερη ψυχικὴ πτυχὴ τῶν Ἐπικουρείων, τὴν resignation (ἢ λέξη ἐγκαρτέρηση δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴ γαλλικὴ resignation)»¹³.

Ἀντίληψη ἀνεξαρτησίας διακρίνει τὸν Ὁράτιο¹⁴, γι' αὐτὸ καρπώνεται στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὸ Λύκειον, ὅπως τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία γιὰ τὸ μέτρον καὶ τὴν μεσότητα, πὸν ὑπόκειται στὴν αἰσιόδοξη ὠδὴ 2, 10 Rectius vives, ὅπου ἐγκαρδιώνεται ὁ Λικίνιος. Ὁ ποιητῆς τὸν παρακινεῖ γιὰ μιὰ πορεία ζωῆς πὸν νὰ κινεῖται μέσα στὰ ἄκρα, ἀλλὰ νὰ μὴ φτάνει στὰ ἄκρα, νὰ μὴ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο. Τὴ μεταφράζω κι αὐτὴν:

Πιὸ σωστά θὰ ζεῖς, Λικίμει, ἂν σ' ἀνοιχτὰ πελάγη
 πάντα δὲν ξανοίγῃσαι οὔτε, θύελλες ὅσο τρέμεις
 προνοητικά, ἀρμενίζεις πάρα πολὺ δίπλα
 σὲ ὕπουλο ἀκρογιαλί.

Ἦποιος τὴ χρυσὴ μεσότητα ἀγαπᾷ, δὲν ἔχει, 5
 ἀσφαλῆς, παμπάλαιης τρώγλης ρύπο, καὶ δὲν ἔχει
 νήφοντας ἕνα παλάτι ὁ κόσμος νὰ ζηλεύει.
 Πιὸ συγνὰ ὁ ἀέρας

13. Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ἐποχαιρετισμός, Ἀθήνα 1988, σ. 36.

14. Βλ. Epist. 1,1,17.

τὸ πανύψηλο τὸ πεῦκο τὸ ριζοτραντάζει,
οἱ τρανοὶ πέφτουνε πύργοι μὲ πιὸ βαριά πτώση, 10
τίς κορφές τ' ἀστροπελέκια πιὸ συχνὰ τίς δέρονουν.
Στίς κακὲς τίς ὄρες

ἀπαντέχει καὶ φοβᾶται στίς καλὲς ὅπου ἔχει
ψυχὴ προετοιμασμένην. Ξαναφέρει πίσω
ὁ Δίας ἄσχημους χειμῶνες καὶ ὁ ἴδιος πάλι 15
μᾶς τοὺς ξαναπαίρνει,

ἂν εἶναι τὸ τώρα μαῦρο, δὲ θά 'ναι ἔτσι τὸ αἴριο.
Καμιὰ φορὰ τῆ Μούσα, σὰν σιωπᾶ, μὲ λύρα
συνεγείρει ὁ Ἀπόλλων, τόξο πάντα δὲν τανύζει. 20
Μὲς στίς δυσκολίες

θαρραλέος κοίτα νὰ 'σαι πάντα κι ἀντρειωμένος
κι ὁ ἴδιος μὲ σοφία κοίτα νὰ τὰ συμμαζεῖς
τὰ πανιά σου, ἄμα σοῦ λάχει νὰ παραφουσκώσουν
ἀπὸ πρίμο ἀγέρι.

Στὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Ὁρατίου συνέχιζε ἀκμαία τὴ ζωὴ τῆς μέσα στὸ λατινικὸ κόσμο καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς Στοᾶς ὑπὸ τὴ διαφορετικὴ μορφή τοῦ μεταγενέστερα πῆρε. Ἔτσι λ.χ. στὴν εἰκόνα τῆς ἀνδρείας τὴν ὅποια δίνει στὴν ὠδὴ 3, 5 Caelo tonantem, ὅταν μιλεῖ γιὰ τὸ Ρήγουλο, ὁ Ὁράτιος, προβάλλει στὰ μάτια τῶν ἀγνωστῶν του μιὰ ζωηρὰ «ἐκρωμαῖσμένη» στωικὴν εἰκόνα. Ὅπως φανερὸ τοῦτο γίνεται ἐπίσης στὴν ὠδὴ 3, 3 Iustum et tenacem:

Τὸν δίκαιον ἄντρα, ἐκεῖνον ποὺ κρατιέται
ἀσάλευτος σ' ὅ,τι ἔβαλε σκοπὸ του
μήτε τῶν πολιτῶν τὸ πάθος,
ἂν παρακινοῦν νὰ πράξει φαῦλα,

μήτ' ἀπειλητικοῦ τυράννου ἢ ὄψη
ἀπόφασή του στέρεη κλονίζουν,
μήτ' ὁ Νοτιάς, ὁ ταραγμένος
τοῦ ἀνήσυχου Ἀδρία κυρίαρχος,

μήτε τοῦ Δία τοῦ κεραυνοβόλου
 τὸ μέγα χέρι· ἂν ὁ οὐρανὸς γινόταν
 θούφαλα καὶ κατακυλοῦσε,
 θὰ τὸν βροῦν ἀτρόμητον τὰ ἐρείπια [...]

Λέγεται ὅτι ὁ Ὁλλανδὸς πολιτικὸς τοῦ 17ου αἰ. De Witt, ποῦ ἔπεσε θύμα τῶν δημοκρατικῶν φρονημάτων του, τὴν ὥρα ποῦ βιάδιζε στὸ ἐκρίωμα ἀπήγγελλε τοὺς στίχους αὐτοῦς τοῦ Ὁρατίου, γιὰ νὰ πάρει θάρρος τὶς τελευταῖες στιγμές του. Τέτοια ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ λατίνου ποιητῆ ἐκείνους τοὺς αἰῶνες.

Εἶδαμε ὡς ἐδῶ περιπτώσεις, ὅπου ὁ Ὁράτιος εἶναι πρόδηλο ὅτι ἐγκλοπώνεται στὰ λυρικά του ποιήματα εἴτε ἐπικούρεια εἴτε ἀριστοτελικά εἴτε στωικά δόγματα. Ὁ ἴδιος τονίζει ὅτι διεκδικεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι ἀνέντακτος καὶ ἐκλεκτικὸς στὶς ἐπιλογές του: *nullius addictus iurare in verba magistri*¹⁵, ὅτι ἔχει τὴ συνήθεια νὰ μὴν ὑπακούει σιους λόγους καμιᾶς αὐθεντίας, νὰ μὴ νιώθει τὸν ἑαυτό του ὀπαδὸ δέσμιο σὲ κάποιο σύστημα.

Ἀσχοληθήκαμε μὲ τρεῖς μόνο ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἐκπροσώπους τῶν τάσεων αὐτῶν, τὸν Λουκρήτιο, τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Ὁράτιο. Μήπως ἔμως καὶ ὁ Βιργίλιος στὴν *Αἰνειάδα* του, στὴν εἰκόνα ποῦ δίνει τοῦ ἥρωα τοῦ ἔπους του *Αἰνεία*, δὲν εἰκονίζει τὸν τυπικὸ Ρωμαῖο, ἀλλὰ ἀντανακλᾷ τὸν τυπικὸ ρωμαῖο («Στωικὸ») ποῦ τὸν διακρίνει ἡ εὐσέβεια, ἡ σοφία, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη; Δηλαδή ἔχουμε καὶ ἐδῶ στωικισμὸ μὲ ρωμαϊκὸ χρῶμα; Ὑστερότερα, στὸ Σενέκα, τὸν κυριώτερο στωικὸ συγγραφέα τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, βρίσκουμε τὴν κορύφωση αὐτῆς τῆς τάσης.

Δ'

Ἐπειτα ἀπὸ τὴ νοερὴ αὐτὴ περιδιάβασή μας σὲ κάποια χαρακτηριστικὰ κείμενα θὰ καταλήξουμε στὸ ἐξῆς συμπέρασμα: Ἡ φιλοσοφία στὴν ἀρχαία Ρώμη ἦρθε καιρὸς νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὶς μεταφυσικὲς ἀφετηρίες κάθε Σχολῆς καί, ὅπως φάνηκε, νομίζω, ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις μας, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα «σῶμα» ἠθικῶν δογμάτων ποῦ συνδυάστηκαν μεταξὺ τους καὶ πῆραν ρωμαϊκὸ χρῶμα, ἐνῶ ἦταν ἀρχικὰ γέννημα τῆς ἑλληνικῆς διάνοιας. Αὐτὰ

15. Βλ. *Epist.* 1,1,14.

τά ἠθικά δόγματα εἶναι πού γίνονται μετέπειτα στοιχεῖα τοῦ οὐμανισμού, ἐπάνω στὸν ὁποῖο θεμελιώνεται ὁλόκληρος ὁ νεώτερος Δυτικὸς κόσμος. Τὰ φιλοσοφοῦντα ἔργα τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Ὀρατίου εἶναι ἡ καλύτερη σκοπιὰ γιὰ νὰ ἐποπτεύσει κανεὶς αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους.

Πιὸ ἀναλυτικὰ θὰ λέγαμε ὅτι οἱ μεταβολὲς πού ἐπῆλθαν κατὰ τὶς ἐξελίξεις αὐτές, ὅπως θὰ τὸ διαπίστωσε ἤδη ὁ ἀκροατὴς μας, καθιστοῦν φανερό πὼς οἱ Ρωμαῖοι προσπάθησαν νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα μεταξύ φιλοσοφίας καὶ πρακτικῆς ζωῆς. Μὲ τὴ στάση τους αὐτὴ τοποθέτησαν τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ιδεώδους μέσα στὰ ὅρια τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ μέσου ἀνθρώπου καὶ τὸ κατέστησαν ζωντανὴ δύναμη μεταξύ τῶν ἀτόμων καὶ μέσα στὸ κράτος. Ἐκεῖ κυρίως ἐδράζεται ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον τους. Πρόκειται κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὸ ἀφομοιωμένο στωικὸ ιδεῶδες πού ἔχει τὸ προβάδισμα, ὅπως ὅμως αὐτὸ διαθλάται μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ρωμαϊκῆς ἰδιοσυγκρασίας. Τὸ ιδεῶδες αὐτό, πού μὲ τὸν τρόπο τοῦτο σχηματίσθηκε, ἦταν ἓνα ιδεῶδες πού προοριζόταν νὰ ἐπιζήσει σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καὶ νὰ ἐπιδράσει στὴν κατοπινὴ εὐρωπαϊκὴ σκέψη.

Γι' αὐτὸ καί, ἂν ἡ ρωμαϊκὴ φιλοσοφία δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ὀνόματα τοῦ μεγέθους τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅμως καμιά ἄλλη δὲν ἐπέδρασε σὲ τόσο μεγάλη ἔκταση καὶ δὲν εἶχε τόση διάρκεια. Χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦταν προφανῶς ἐπὶ αἰῶνες ἀδύνατη ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, πού ἔμαθαν τὰ λατινικά, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὰ ἑλληνικά. Τὸ νὰ ποῦμε λοιπὸν ὅτι ἡ Ρώμη ἦταν μόνον ἓνας ἀπλὸς δίαυλος ἢ ἓνας ἀγωγός, ἀπ' ὅπου πέρασαν τὰ ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα ὡς μηνύματα πρὸς τοὺς ἄλλους λαοὺς δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀποτύπωμα πάνω στὰ φιλοσοφήματα τὰ ὁποῖα ἡ Ρώμη εἶχε παραλάβει ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἔμφαση πού ἐκείνη ἔδωσε, στὸν κλάδο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Καθὼς ἐπίσης ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ πού ἐπισημάναμε ἦταν ὁ ἐκλεκτικὸς χαρακτήρας της, δηλαδή ἡ ἐλεύθερη θεώρηση καὶ ἡ ἱκανότητα γιὰ τὴν πρόσμειξη ἀλλότριων μεταξύ τους στοιχείων. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἐκλεκτισμοῦ δημιουργήθηκε ἓνας τύπος ἀνθρώπινου χαρακτήρα, πού ἀργότερα, συνδυασμένος μὲ τὸ χριστιανικὸ ιδεῶδες, ἔγινε τὸ θεμέλιο τοῦ ἰδανικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τοῦτο καὶ σήμερα ἀκόμη ἀπὸ τοὺς περισσότερο ὀρθὰ σκεπτομένους γίνεται ἀποδεκτό. Ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι μαζί μπόρεσαν νὰ ἐπηρεάσουν τόσο ἔντονα καὶ τόσο μακροπρόθεσμα. Τὰ δύο στοιχεῖα (τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ ρωμαϊκὸ) διαπέρασαν τὴ νέα θρησκεία τῶν Χριστιανῶν, ὥστε, ἐξαιτίας τῆς περαιτέρω ἐπίδρασης τῆς ἀρχαιότητος, μπόρεσε νὰ γεννηθεῖ κάτι νέο, ὁ νεώτερος κόσμος τῆς Εὐρώπης¹⁶. Κλείνοντας μὲ μιὰ εἰκόνα θὰ λέγαμε ὅτι ὄχι μὴ-

16. Βλ. Bailey, ὁ.π., σ. 238 κ.έ.

νο οί μεγάλοι λιθόστρωτοι δρόμοι τῆς Εὐρώπης στρώθηκαν ὅλοι ἀπό ρωμαϊκά χέρια, ἀλλὰ καί οἱ δρόμοι τοῦ πνεύματος στρώθηκαν γιά τόν ἄνθρωπο τῆς Εὐρώπης ἀπό τόν ἀρχαῖο Ἑλληνα μαζί μέ τήν ἐνεργό συμπαράσταση τοῦ ἀρχαίου Ρωμαίου.

Καί ἔμωσ. Μέσα στή γενική ὑποβάθμιση τῶν ἠθικῶν ἀξιών, ἔχει ἀρχίσει νά γίνεται λόγος στίς ἡμέρες μας γιά ὑποχώρηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν στήν Εὐρώπη, ὑποχώρηση πού τίς τελευταῖες δεκαετίες γίνεται ὀλοένα καί πιό αἰσθητή. Καί μερικοί Εὐρωπαῖοι προσπαθοῦν νά ἀποκόψουν τόν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ καί τήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης ἀπό τίς ἐλληνικὲς ρίζες τους. Ἀξίζει γι' αὐτὸ νά χαιρετίσουμε τήν ἀπόφαση μελῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, τὴν ὁποία πληροφρηθήκαμε ἀπὸ τὸν Τύπο (ἐφημ. «Ἀπογευματινὴ» 3-5-1994) καί ἡ ὁποία μᾶς ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸ πρῶν μέλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου καί σήμερα Ἀντιπρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, διακεκριμένο Συνάδελφο κ. Ἰωάννη Πεσμαζόγλου, γιά τὴν προσπάθεια νά διασωθοῦν ἀπὸ τὴ λήθη, στήν ὁποία μποροῦν νά περιπέσουν, ἂν τὰ ἐγκαταλείψουμε, τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά καί τὰ Λατινικά, μέ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας τους στίς χώρες-μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως. Αὐτὸ ἀπέρρευσε ἀπὸ τὴ συζήτηση μέ θέμα «Τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά καί τὰ Λατινικά, κοινὴ κληρονομία γιά τοὺς Εὐρωπαίους», πού πραγματοποιήθηκε στίς Βρυξέλλες. Καί ἀποφασίστηκε ἐκεῖ μέ βάση τὰ ἄρθρα 126 καί 128 τῆς Συνθήκης τοῦ Μάαστριχτ νά ζητηθεῖ ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο νά ἀναλάβει τίς πρωτοβουλίες πού θὰ ἐπιτρέψουν στήν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ νά ἐνισχύσει τίς κλασικὲς σπουδὲς (ἐλληνικὲς καί λατινικὲς) τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων στίς χώρες-μέλη πού ἀνήκουν στήν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Πρόκειται γιά ἀπόφαση πού θὰ πρέπει καί ἐμεῖς νά τὴν προσυπογράψουμε καί νά τὴν ἐπικροτήσουμε ἐνθέρμως. Ἐχει σωστὰ λεχθεῖ ὅτι «λαὸς πού χάνει τὴν ἐπαφὴν μέ τὴν παράδοσή του εἶναι σάν τὸν ἄνθρωπο πού χάνει τὴ μνήμη του».